

KOGĂLNICEANU ȘI HASDEU MARGINALII

AL. ZUB

Alăturarea acestor personalități, deținând fiecare un loc privilegiat în cultura națională, nu e deloc fortuită. Dincolo de pluralitatea domeniilor de manifestare și de contactul pasager în câmpul politicii militante, o justifică mai cu seamă activitatea lor istoriografică și culturală, izvorită din aceeași iubire de patrie, prestată cu aceeași devoțiune și cu aceeași strălucire.

Pasiunea pentru istorie, timpurie, derivă la amândoi din nevoia de a servi idealului național. În ziua în care împlinea douăzeci de ani (6/18 septembrie 1837), Kogălniceanu semna prefața primului tom din *Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques transdanubiens*, gândită dintru început ca o operă vastă, îmbrățișînd, într-o concepție care depășea tot ceea ce se scrisese pînă atunci, dezvoltarea organică a poporului român, în pofida risipirii lui accidentale. Cu aceasta istoriografia națională, liberată de tradiția cronicărească, făcea primul pas serios către o înțelegere mai adîncă a rostului și a mijloacelor ei de înfăptuire.

„De mult mă ocup de istoria Moldovei“, mărturisea la rîndul său Hasdeu, în 1852, într-o însemnare rămasă necunoscută pînă de curînd.¹ La acea dată, adolescentul adîncit în cercetarea trecutului național, aduna documente și lucrări de specialitate, făcînd lecturi de o uluitoare întindere și diversitate. „Cu insistența și stăruința depusă am reușit în curs de doi ani să strîng aproape toate izvoarele tipărite și o mulțime de manuscrise, începînd cu basmul nemțesc despre Dracul (sec. XV), *Descrierea Moldovei* de Reihersdorf (sec. XVI) și pînă-n zilele noastre“. Și adăuga, cu precauția cercetătorului versat; „Totuși simt că îmi mai lipsește ceva“². Cel ce scria astfel, conștient că această mărturisire putea să pară nepotrivită cu vîrsta sa, avea patruzsprezece ani și parcurgea, cu fervoarea temperamentului său pasionat studiile liceale la *Chișinău* — trepte, „doar trepte spre adevărata intrare“ în viață.

1. N. Romanenco, *O dedicație lui M. Kogălniceanu*, în vol. *Studii și materiale despre B. P. Hasdeu, Chișinău 1966*, pp. 118-119.

2. *Ibidem*.

La aceeași vîrstă, cu aproape douăzeci de ani înainte, Kogălniceanu strîngea manuscrise de cronici cu un zel pilduitor, de care își va aminti peste ani, recapitulînd stăruințele sale istoriografice: „această studiere și colecționare am început a le face încă din anul 1833“.

La formarea istoricului Hasdeu, opera lui Kogălniceanu, alături de îndrumările tatălui său, a contribuit în mod decisiv (Undeva îl numește singur „părinte literar“). Într-o dedicație din 3 martie 1856, către M. Kogălniceanu, scrisă desigur sub influența lecturii *Letopisețelor* tipărite la Iași (1845-1852) și a acelor *Fragments tirés des chroniques moldaves et valaques pour servir à l'histoire de Pierre-le-Grand, Charles XII, Stanislas Leszczyński, Dèmètre Cantémir et Constantin Brancovan* (Iassi 1845) ce fuseseră traduse parțial și în revistele rusești, Hasdeu vădea o surprinzătoare maturitate de gîndire „Pînă cînd nu vom avea în literatura istorică un număr suficient de monografii, este aproape imposibil de a trece la alcătuirea unei istorii critice sistematice, care să corespundă cerințelor științei moderne, adică la o istorie a pămîntului și a maselor populare, dar nu a tronului și a cărmuitorilor“. Remarcînd lipsa lucrărilor monografice, etape obligatorii înainte de alcătuirea sintezelor, tînărul de optîsprezece ani observa, cu același discernămint, că „cele cîteva încercări de istorie a daco-românilor reprezintă sau investigații critice fără sistemă, sau lucrări de sinteză, lipsită însă de critică“. Reproșurile sale vizau pe un Carra, Gebhardi, Engel, Wolf. Fotino și nu era cruțat nici eruditul și multilateralul Cantemir cu care, într-un fel, personalitatea lui Hasdeu comportă multiple analogii. „Tratarea unilaterală, preciza tînărul cîrturar, în același spirit, cunoașterea insuficientă a izvoarelor și interpretarea lor greșită, lipsa de sistematizare și de discernămint în aprecieri, prezumții hazardate — iată numai cîteva din slăbiciunile istoricilor poporului daco-român!“.³

De aceeași penurie a știrilor, risipite și contradictorii, se izbise și Kogălniceanu. Decis să scrie istoria întreață a românilor, peste separația lor vremelnică, el s-a văzut constrîns să renunțe la idee pentru moment, dedicîndu-se unei înțreprinderi ce trebuia să preceadă elaborarea sintezei. În 1838 concepea, împreună cu C. Negruzzi, o ediție grandioasă a operelor lui D. Cantemir, în nouă tomuri, care avea să rămînă însă, din lipsă de prenumerații, simplu proiect.⁴ La 21 martie 1840, adresîndu-se „din miilocul teascurilor și a zetarilor“ lui C. Hurmuzaki, două zile după ce „Dacia literară“ arărase pe piață „umedă încă de sub teasc“, el vestea că intenționează să editeze „pre scriitorii înîmplărilor românești“ într-un vast corpus *Scriptores rerum rumanicarum sive valachicarum*.⁵ Izvoarele narrative, „în altă colecție“, constituiau însă prima urgență, iar Kogălniceanu îi și avea în vedere pe Ureche, Costin, Neculce, Cantemir, Radu

* Hasdeu, *Cronicele României de Kogălniceanu*, „Columna lui Traian“, III, nr. 31, 15 sept. 1872, p. 275.

3. *Ibidem*.

4. Cf. Dan Simonescu, *Mihail Kogălniceanu ca tipograf și editor la Iași*, „Studii și cercetări de bibliografie“, București, II, 1957, pp. 168-169, 178-179.

5. Al. Bardieru, *Contribuții la cunoașterea activității lui Mihail Kogălniceanu*, „Mitropolia Moldovei și Sucevei“, Iași, XLIII, nr. 9-10, pp. 631-632.

Popescu, Radu Greceanu, Șincai ș.a. pe care credea că-i va putea cuprinde în șase tomuri. Pregătea în același timp și *Istoria Literaturii românești, cu o antologie din prozaștii și poezii vechi și noi*.⁶ Din acest plan temerar de tipărire a surselor documentare Kogălniceanu n-a putut realiza decât o parte. Peste un an apărea „Arhiva românească“, de care Hasdeu ia cunoștință prin mijlocirea tatălui său — fapt consemnat în jurnal — iar în 1845 începea editarea *Letopisețelor*.

În dedicația din 1856, Hașdeu îl aprecia ca „cel mai priceput dintre cercetătorii daco-români“. El însuși era decis, „în speranța de a scrie cîndva, în timpuri mai puțin agitate, o istorie temeinică și bine încheșată a compatrioților“, să tipărească treptat materialele adunate. Metoda i se părea indicată mai ales pentru laturile noi pe care le puteau releva documentele. Concluziile cercetării sale voia să le supună dezbaterilor publice și mai ales criticii autorizate a lui Kogălniceanu. Importantă era mai ales concluzia că istoria trebuie să-și lărgască preocupările, încetînd să se mai ocupe de biografia personalităților.

Ca și la Kogălniceanu, istoria are — în concepția lui Hasdeu — un înțeles militant. Dedicîndu-se cu o fervoare neobișnuită cercetării acesteia, el a crezut cu toată convingerea în virtuțile ei ameliorative. „Istoria — scria Hasdeu în 1868, în spiritul *Cuvîntului introductiv* al lui Kogălniceanu, ar fi o jucărie dacă învățăturile trecutului n-ar dirige prezintele și n-ar prepara viitorul“.⁷

Documentele adunate cu răbdare și pasiune aveau să apară în „Arhiva istorică a României“ (1864-1868), altele au fost risipite cu generozitate în publicații de epocă, efemere. Opera de sinteză, după studii speciale publicate de-a lungul anilor, se solda cu cele două volume de *Istoria critică a românilor* (București, 1873-1875), preocupare schițată în trecut încă în însemnarea din 1852.

Ca și Kogălniceanu, Hasdeu și-a gîndit opera în proporții monumentale și era firesc să n-o poată împlini pe deantregul. Dar, cum s-a observat deja, proiectele nerealizate ale unui scriitor sau om de știință sînt, sub o anumită latură, mai interesante decît opera însăși, finalizată.⁸ Este cazul unui Eliade—Rădulescu, al unui Kogălniceanu, Iorga, creatori de o efervescență neistovită, depășiți întotdeauna de propriile proiecte. „Mi-am înțeles misiunea pe o scară colosală, mărturisea Hasdeu. Cine știe dacă Meșterul Manole nu va cădea de pe schelă!“⁹ Iar altădată, oarecum stîngherit de inadvertența dintre resursele voinței și cele ale forței sale fizice „Tot ce ne îngrijește este ca nu cumva munca și voința să fie covîrșită prin sărăcia puterii“.¹⁰

Cînd în 1858, sub scutul unionistului, se stabilea la Iași, Hasdeu avea douăzeci de ani și proiecte pentru mai multe generații de istorici și filo-

6. *Ibidem*.

7. B. P. Hasdeu, *Bătrînul Baba-Novac*. „Românul“. București, 19 aprilie 1868, p. 337.

8. N. Manolescu, G. Călinescu, „I. Eliade-Rădulescu“, „Contemporanul“ București, 18 nov.1966, p. 3.

9. Vezi I. n., *Decalogul lui B. P. Hasdeu*, „Cronica“, Iasi, III, nr. 8, p. 10.

10. *Ibidem*.

logi. L-a cunoscut atunci și față către față pe Kogălniceanu, pentru a cărui operă științifică și culturală nutrea o veche admirație, constantă.

Temperament de luptător și democrat convins, Hasdeu avea să se întâlnească cu Kogălniceanu și pe tărâm politic. A fost alături de tribun în epoca lui 1859 și în aceea a reformelor lui Cuza—Vodă. De camarilă însă, după realizarea Unirii, s-a ținut departe, nu fără a rosti critici care i-au înstrăinat simpatia domnitorului. „Cuza nu mă iubea — nu știu de ce, mărturisirea Hasdeu într-o scrisoare către unchiul său Boleslav, la 19 februarie 1878¹¹. Eu am fost totdeauna *cuzist* și sub Vodă Carol n-am vrut să intru în serviciu și să depun jurământ¹² pînă ce n-am aflat despre moartea lui Cuza“. Motivîndu-și *cuzismul* într-o polemică cu Pantazi Ghica¹³, Hasdeu invoca faptul că voievodul Unirii era primul domn ce venea din afara protipendadei și că reformele din epoca *Statului* au conferit țaranului, cu care — în antoboierismul său declarat¹⁴ — istoricul se identifica, nu numai pămînt, ci și „dreptul de a reprezenta și noi țara [...] în loc de a fi niște simple obiecte asupra cărora legiferau nu patriotismul și nu inteligența, ci averile moștenite, cîștigate și dotale“.¹⁵

Mănuind cu o forță care l-a făcut temut și detestat arma satirei și a pamfletului, Hasdeu a combătut mereu viciile sistemului pe cale de consolidare, convins că există întotdeauna loc pentru mai bine. În epoca reformelor, se definea singur, cu ostentație: „directore fără speranță de a fi ministru și proprietariu, fără frică de legea rurală, Bogdan Petriceicu Hasdeu“.¹⁶ Nici Kogălniceanu n-a fost scutit de săgețile și butadele lui „Aghiută“, deși secularizarea averilor mănăstirești și împrumutarea țaranilor îi mergeu „de-a dreptul la inimă“. Omul politic, înzestrat cu mari însușiri, îi apare uneori ca un oportunist, constrîns la demagogie, pe care Hasdeu o desavuiază în coloanele revistei satirice „Aghiută“ și mai tîrziu în ziarul „Traian“.

Alăturîndu-se liberalilor radicali, Hasdeu a fost ales deputat, în 1867, fiind susținut — cu ocazia validării (10 ianuarie 1868) — și de M. Kogălniceanu,¹⁷ care îl sprijinise de altminteri și în alte împrejurări. În 1867 el a făcut eforturi pentru subvenționarea de către stat a revistei „Arhiva istorică a României“, lăudînd erudiția și patriotismul luminat al redactorului.¹⁸ Cei doi cărturari, învecinați acum în lupta politică,

11. Publicată de Teofil Sauciu Săveanu în „Cercetări istorice“, Iași, XVIII (1943), pp. 105-106.

12. Vezi „Românul“, București, 6 aprilie 1866, p. 159, col. 2.

13. *Metamorfozele d-lui Hasdeu*, în „l'Independance Roumaine“, București, 22 decembrie 1867.

14. Vezi „Românul“, 16 nov./19 dec. 1867, pp. 797-1088: *Boerii în fața tronului și boierii în fața poporului*

15. B. P. Hasdeu, *Recusitorul domnului Pantazi Ghica*, „Românul“ 5-6 ianuarie 1868, pp. 10, 13-14.

16. Barbu Lăzăreanu, *Bogdan Petriceicu Hasdeu. Umorul, forșele și poezia lui*, f. 1., f. a., p. 53-57; *Hasdeu și Mihail Kogălniceanu*.

17. Vezi „Monitorul oficial“, 1868, nr. 8, p. 37.

18. „Monitorul oficial“, 1867, Supl. nr. 39, pp. 281-282. (Ședința Camerei din 14 februarie 1867).

aveau să treacă totuși printr-o acută criză în raporturile lor. La 30 ianuarie 1868 Hasdeu omagia talentul oratoric al lui Kogălniceanu („ornament al acestei onor. Camere“),¹⁹ dar foarte curînd apropierea de C. A. Rosetti și de C. D. Aricescu — indicînd fără echivoc direcția simpatiilor sale politice — avea să provoace grave disensiuni, pasagere. Discursul lui Kogălniceanu în chestiunea concesiunilor feroviare, apreciat de Hasdeu ca prolix și voit confuz, provoca reacția criticului care se întreba, mîmînd naivitatea ucenicilor celebrului Willemain : „Oare ce a spus profesorul ?“ Dar, declarînd în același timp că „suntem obicinuiți a-l asculta totdeauna precum elenii ascultau în antichitate stejarul de la Dodona“²⁰, Hasdeu îi aducea omagiul suprem. Intrarea reputatului om politic în cabinetul alcătuit de D. Ghica, V. Boierescu, Al. G. Golescu, I. Ghica și Al. Crețescu, sub președinția celui dintîi, este reprobata cu deferență, dar hotărît, în termeni care vor să-l distingă pe Kogălniceanu de *oglinzile* în care avea să se răsfrîngă cu necesitate. „Un om pus între cinci oglinzi, se pare a fi șase oameni, toți deopotrivă de urîți, dacă este urît originalul : acesta-i rolul d-lui Kogălniceanu între ceilalți colegi de portofoliu“²¹

Relațiile dintre personalități cu o puternică individualitate suferă fluctuații inerente, cu atît mai mult în cazul unor firi pasionate și voluntare ca cele aflate în discuție. Traectoria acestor raporturi, în măsura în care documentele sprijină reconstituirea ei, nu e o mișcare rectilinie, iar tonusul afectiv al relațiilor nu e în chip necesar ascendent. Apropierea de o personalitate puternică este mai întotdeauna în detrimentul imaginii apriorice, idealizante. Cînd nu-l cunoștea decît prin mijlocirea operei, prin faima gigantomachiei pe care o întreprinse în fruntea unei generații prin excelență militantă, Kogălniceanu îi apăruse tînrului Hasdeu ca un uriaș a cărui mișcare înscrisă în spațiul istoriei social-politice și culturale a patriei o linie pură, netulburată. Atmosfera viciată de politicianism, urzeala de intrigi în care omul politic era constrîns să evolueze, clatină pentru moment raporturile dintre cei doi cîrturari. La 30 aprilie 1869, Hasdeu comunica, sub semnătură proprie, un *Anunțiu foarte important* : voind, anume, să tipărească o *Istoria publică, politică și literară a d-lui Mihail Kogălniceanu*, cerea să-i trimită, oricine le-ar avea, „documente, detalii sau anecdote relative la acest individ“.²² Nimic nu trebuia ignorat, nici o „amănunțime biografică“, pentru „aprecierea istorică a caracterului unui om“. Neînțelegeri trecătoare, căci apariția *Cronicelor României* în 1872, cu o prefață — pagini de ardentă confesiune politică — în care Kogălniceanu emitea judecăți critice asupra epocii contemporane, oferea ocazia unei clarificări. Confruntarea lui „2 mai“ cu „11 februarie“, critica „monstruasei coaliții“, nu puteau să nu antreneze polemici. În adevăr, la 13-16 septembrie 1872, ziarul „Românul“ publica un articol al lui Pantazi Ghica în care problemele contemporaneității erau abordate de pe

19. „Monitorul oficial“, 1868, nr. 25, p. 154.

20. B. P. Hasdeu, *Discuțiunea generală a concesiunilor drumului de fier*, „Românul“, 29 mai 1968, p. 451.

21. Barbu Lăzăreanu, *op. cit.*

22. „Românul“, 3 aprilie 1869, p. 198.

poziții net ostile lui „2 mai“, în spatele căruia era vizat M. Kogălniceanu. Lăsa să se înțeleagă, în trecut, că nici Hasdeu n-ar avea opinie tocmai favorabilă despre opera istorică a reformatorului. Afirmația, abil strecurată în recenzia *Cronicelor*, a avut darul să provoace intervenția reparatorie a lui Hasdeu, conștient de ceea ce datora „unui ilustru veteran“ istoria națională.²³ Recunoscând supremația culturală a „veteranului“, Hasdeu declara, precizând natura politică a trecutelor dimensiuni : „Chiar în momentele cele mai pasionate ale politicii militante, m-am închinat totdeauna denaintea decanatului literariu al d-lui Kogălniceanu“. Și continua, definitiv sceptic în materie politică „O voi face cu atît mai mult astăzi cînd cultul exclusiv al științei m-a smuls din vîlmășala neînțelegerii controveerse de a ști cine-i mai rău între cei răi o ciudată dilemă, mai ales cînd relativa răutate a celor mulți este simplu efect al atmosferei!“²⁴. Ca să-l poată înfățișa pe Kogălniceanu sub toate laturile activității sale neistovite, îi trebuiau volume. „Vor trece sute de ani, conchidea Hasdeu dar niciodată nu [...] va aluneca pe buze memoria lui Urechia, Costinești, Neculcea etc., fără ca să nu apară în aceeași clipă denaintea ochilor umbra lui Kogălniceanu!“ . Emulul aprecia nu numai „scupuloasa conformitate cu manuscrisele“, de care s-a convins prin „ostenitoare confruntări“, ci și portretistica „măiastra artă de a arunca pe pînză tipuri grandioase“ Prefața ediției o recomanda deci ca „cea mai elocinte cronică a zilei de ieri“, iar *Letopiseșele* ca „un *vade-mecum* al tuturor românilor“, sfătuiind cu insistență : „toți să le citească, toți să le recitească, să le învețe ca pe *Tatăl nostru*“.²⁵

La rîndul său, Kogălniceanu îi trimitea lucrarea cu o măgulitoare dedicație „D-lui B. Hasdeu, omagiu talentului și în aducerea aminte a anilor de amicitie veche“ Aluzia la vechea prietenie o explicitează însuși Hasdeu, precizînd că este vorba de „cele mai glorioase zile în istoria modernă a românilor“, 1859 și 2 mai, a căror „stea polară“ a fost Kogălniceanu.

În cadrul Academiei Române, după cum se știe, Kogălniceanu a impulsionat cercetările istorice în direcția adunării și tipăririi izvoarelor diplomatice și narative. La stăruințele lui, Hasdeu a făcut o descindere în arhivele din Galiția (1876), pe urmele documentelor românești purtate în exil de mitropolitul Dosoftei.²⁶ În același an a fost numit la insistențele lui Al. Odobescu, directorul Arhivelor Statului, iar în 1877 i se crea o catedră la Universitate și era ales membru al Academiei Române, instituție în care Hasdeu avea prilejul să colaboreze din nou cu M. Kogălniceanu.

O nouă tentativă de a coborî în arena politică eșuează. Ales deputat la Craiova în 1884, i se înfățișa, prin glasul lui Kogălniceanu, alternativa

23. „Columna lui Traian“, 15 septembrie 1872.

24. *Chronicele României de M. Kogălniceanu*, „Românul“, 19 septembrie 1872, p. 786.

25. *Ibidem*.

26. Vezi raportul lui B. Hasdeu asupra cercetărilor efectuate, în „Românul“, 18 sept. 1876, p. 870.

de a opta pentru parlament sau pentru direcția Arhivelor Statului. „De arhive — replica Hasdeu — nu mă las odată cu capul”.²⁷

Contactele dintre cei doi cărturari, mai cu seamă în ordinea preocupărilor istoriografice, sînt frecvente. Ele mărturisesc singure prețuirea reciprocă, firească. Una din cărțile sale Hasdeu i-o dedica maestrului cu aceste cuvinte: „Celui mai mare român din zilele noastre”. Într-o altă dedicație, pe un exemplar din monografia *Ioan Vodă cel Cumplit* (1865), omagiul se adresa unei alte laturi a personalității lui Kogălniceanu: „fondatorul elementului popular în istoria noastră”, iar pe coperta scrierilor postume ale fiicei sale Iulia, tipărite în 1889, cu o prefață de Angelo de Gubernatis, Hasdeu ținea să sublinieze, acum purificat de orice resentimente, permanența legăturilor cu marele bărbat „D-lui M. Kogălniceanu, amicului tatălui meu, operele fiicei mele”.²⁸

Peste doi ani, supus unei noi intervenții chirurgicale, Kogălniceanu se stingea la Paris, sub cloroform. Anunțîndu-i moațrea Hasdeu se rostea cu aceeași afectuoasă admirație: „Kogălniceanu va rămîne țîoul unei activități necurmuate, a unei energii neîntrerupte”.²⁹ Durerea pricinuită de dispariția marelui cărturar și om politic îl împiedica să rostească, în numele Academiei Române, cuvîntul de despărțire.

În dezvoltarea culturii și a științei istorice românești din veacul trecut. Kogălniceanu și Hasdeu reprezintă nume pe care istoriograful le asociază legitim. Amîndoi au sondat trecuțul poporului român cu iubire adîncă și pricepere, făcînd din progresul material și cultural al țării, ținta supremă a străduințelor lor. Și unul și celălalt au răspuns prompt la exigențele epocii, afirmînd, în lupta lor pentru realizarea aceluiași ideal, personalități distincte. Pînă la un nivel, declara Hasdeu cu ocazia apariției *Croniclelor României* (1872), elogiînd strădania de editare a izvoarelor documentare, Kogălniceanu în literatura istorică [...] joacă rolul lui Columb în domeniul geografiei”.³⁰ Sarcina celorlalți istorici, subînțeleasă aici, era aceea de a organiza noul continent, procedînd la o explorare sistematică a fiecărei regiuni din cuprinsul său. Este ceea ce a făcuț, cu pricepere și pasiune neîntreruptă însuși Hasdeu, fapt pentru care Kogălniceanu îi mărturisea public, în 1884, întreaga considerație: „ca coleg al ilustrului membru al Academiei Române, sînt mîndru să mă găsesc cu d-sa, cu d. Hasdeu, oriunde...”.³¹ În parlament, în publicistică sau în cel mai înalt for de cultură, numele lor se învecinează inseparabil ori de cîte ori își recapitulează eforturile de depistare și valorificare a surselor, de examen critic al documentelor, dar și de sinteză creatoare.

27. „Monitorul oficial”, 1884/85, nr. 2, pp. 31-33, 147-149.

28. B.A.R., Arhiva Kogălniceanu, VXX Varia (IV) 2.

29. „Analele Academiei Române” Dezbateri, t. XIV, 1891-92, p. 10.

30. Hasdeu, *Croniclele României de Kogălniceanu*, „Columna lui Traian”. 15 septembrie 1872, p. 275.

31. „Monitorul oficial”, 1884/85, nr. 2, pp. 31-33.

KOGĂLNICEANU ET HASDEU. MARGINALIA

R é s u m é

Le rapprochement de ces personnalités éminentes de la science et de la culture roumaine n'est pas fortuite. Outre la pluralité des domaines de manifestation et du contact passager sur le terrain de la politique militante, le justifie leur activité historiographique et culturelle, surgie du même amour pour la patrie, prestée avec la même dévotion et le même éclat.

En s'appuyant sur quelques notices, dedicaces, compte-rendus, discours parlementaires et articles de Hasdeu et de Kogălniceanu, l'auteur recherche les points de contact entre les deux personnalités, les affinités de conception et les contrastes révélés au cours de leur collaboration. La passion pour l'histoire, l'effort de doter le pays d'un *corpus* diplomatique et narratif, la collaboration scientifique et culturelle sous la coupole de l'Académie Roumaine, la même conception sur le militantisme de l'historien, la lutte commune pour les réformes bourgeoises-démocratiques, rapprochent-malgré les divergences passagères-les deux lettrés. Dans cette direction, l'auteur a mis en évidence quelques aspects moins connus de leur activité culturelle et politique. Au parlement, dans la presse ou dans la plus haute institution de culture et de science, leurs noms vont toujours ensemble. Avec plus de justesse encore l'historiographie les associe inséparablement tous les fois qu'elle récapitule les efforts de dépister les sources et de les publier, de faire un examen critique des documents et une synthèse créatrice.